

Poznámky k vyjadřování posesivity u zájmen 3. osoby v češtině^[*]

Radoslav Večerka

Pro vyjadřování posesivity (v širokém smyslu) u osobních zájmen 3. osoby má současná spisovná čeština prostředky značně různorodé: pro mužský a střední rod je to genitiv *jeho*, pro ženský adjektivum *její*, pro množné číslo zvláštní „posesivní“ forma genitivu *jejich* (kdežto pro ostatní genitivní funkce se užívá tvaru *jich*). Jednotlivé fáze vývojového procesu, jehož výsledkem je tento dnešní stav, jsou po stránce faktové celkem známy:

Původně se v češtině vyjadřovaly posesivní vztahy těchto zájmen 3. osoby genitivem *jeho*, *je*, *jich*, zcela ve shodě s nejběžnější snad funkcí genitivu vůbec. Vývoj se začal u tvaru mužského (a středního), kde vedle tvaru *jeho* vznikl oslabením první slabiky (když přízvuk padal na slabiku druhou, srov. ruské *jegó*) tvar *jho*, *ho*. Tato dvojtvartost genitivu (*jeho* || *ho*) se pak přenesla i k zájmenům ženského rodu a do množného čísla, kde nově vznikly (naopak než u mužského rodu) tvary širší: vedle *je* i *jejie*, vedle *jich* i *jejich*. Těchto formálních dublet bylo v jazyce využito k diferenciaci významu: 1. *Jejie* má již v nejstarších památkách význam pouze přivlastňovací (a od 15. stol. se zcela morfologicky přiřazuje k adjektivům typu *pěší*, tím, že tvar *jejie* — od původu genitiv — byl pojat za nominativ a přitvořeno k němu celé adjektivní paradigma), kdežto *je* má pouze jiné genitivní významy (kromě přivlastňovacího). 2. V platnosti přivlastňovací se užívá jen *jeho*, kdežto pro ostatní genitivní významy se užívá buď *jeho* nebo *ho* podle přízvukovosti. 3. *Jich* se objevovalo ve funkci genitivu vůbec, *jejich* pak od 15. století toliko ve významu přivlastňovacím (ovšem z počátku vedle *jich*). Od 16. stol. se však přestává užívat *jich* ve významu přivlastňovacím a užívá se ho jen v ostatních genitivních funkcích.¹

Tento vývoj však neproběhl na celém území českého jazyka rovnoměrně; v některých nářečích se zachovává archaičtější stav než ve spisovném jazyce a *její* je v nich dosud (nesklonným) genitivem,² v jiných je naopak dosvědčen vývoj už pokročilejší, s adjektivizovanými tvary *jejichho*, *jejichmu* ..., nebo i *jejin* apod.³

Pozoruhodné jsou konečně i rozdíly ve vyjadřování posesivity u těchto zájmen mezi

[*] A slightly revised version of Večerka, Radoslav. 1955. "Poznámky k vyjadřování posesivity u zájmen 3. osoby v češtině". *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* A 3, pp. 36-41. Brno: Masarykova univerzita. Reproduced with permission. [Editor's note]

češtinou a jinými slovanskými jazyky. Tak v slovinštině jsou tvary *njegov*, *njen*, *njihov* a stejně i v srbocharvátštině (kde jsou doloženy i tvary jiné, jako např. *njezin*, *njihan*), v bulharštině *negov*, *nein* aj.; v ruštině vedle genitivů i *ichnij* a v dialektech též *jevonnyj* *jevojnnyj*, *jejnyj* aj.; v horní lužičtině se vedle genitivu užívá pro femininum i adjektivního *jejny*;⁴ nebo v slovenských nářečích jsou dosvědčeny tvary jako *jejin* a *jehov*;⁵ dále např. v kašubštině jsou v gen. sg. feminin vedle forem *je*, *ji* také delší tvary *jeje*, *jeji* a podobně v plurálu vedle kratších *jix*, *jex* tvary *jejix*, *jejex*, při čemž delší tvary mají funkci posesivní⁶, apod.

Vyložit vývojové zákonitosti, jejichž projevem je tato dnešní pestrost, je možno jen v hlubších perspektivách historických a v širších souvislostech srovnávacích. Zásadní význam tu má zjištění, že tato zájmena neměla dříve význam zájmen osobních, nýbrž to byla zájmena ukazovací. Jak se obecně uznává, vyvinul se ze substantivní funkce těchto původních demonstrativ (která neměla nominativ) oslabením ukazovacího významu útvar, uchovávací si schopnost vyjadřovat pád, rod a číslo a vhodný tedy k zastupování substantivního pojmu — zájmeno 3. osoby; nepřímé pády zájmena *jego* ... byly pak v historickém vývoji slovanských jazyků doplněny nominativy jiných původně ukazovacích zájmen *omъ*, *tvъ*, případně původními deiktickými interjekcemi **to*, **ono*.⁷

Změna funkce těchto zájmen určila i směr jejich dalšího vývoje morfologického. Tím, že se stala zájmeny osobními, přiřadila se tato zájmena jako třetí člen k zájmenům 1. a 2. osoby a vyrovnávala se s nimi i po morfologické stránce. Nešlo však v procesu tohoto vyrovnávání o automatickou analogii, o mechanické přejímání koncovek, nýbrž spíše o přizpůsobování nových zájmen 3. osoby zájmenům osoby 1. a 2. z hlediska celkového způsobu, typu vyjadřování; po stránce v úzkém smyslu formální při tom zájmena 3. osoby využívala prostředků a možností vlastních, někdy i v podrobnostech odlišných od zájmen 1. a 2. osoby. Tak např. podle přízvukových a nepřívzvučných dublet některých tvarů zájmen 1. a 2. osoby (až už jde o tvary enklitické od původu, jako *mi*, *ti*, *si*, nebo o tvary enklitické sekundárně, jako české *mě*, *tě*, *se*) se podobná dvojtvartost vytvářela i u nového zájmena 3. osoby; srov. např. české *jemu* || *mu*, *jeho* || *ho*, *jej* || *-ň* (a podobně je tomu i v jiných západoslovanských a jihoslovanských jazycích)⁸; naopak např. v ruštině, kde nepřívzvučné tvary zájmen 1. a 2. osoby zanikly, nevyvinuly se ovšem ani u zájmen osoby 3. (ale v západoukrajinských dialektech, kde jsou enklitické tvary *my*, *ty*, *sy* a *ma*, *ta*, *sa*, objevují se i nové zkráceniny *ho*, *mu*, *ji*⁹). Podobně podle gen.-ak. *nas*, *vas* má dnes např. srbocharvátština ve funkci ak. pl. tvary *njih*, *ih* (ve všech případech bez rozlišení rodu nebo životnosti) apod.

A vliv zájmen 1. a 2. osoby na zájmeno 3. osoby se projevil právě také při vyjadřování posesivity. Zájmena 1. a 2. osoby měla totiž ve funkci přivlastňovací jednak samostatná posesiva *mojъ*, *tvojъ* pro vyjádření vlastníka v jednotném čísle a *našъ*, *vašъ* pro číslo množné (případně posesivní dativy). Přesáhlo by rámeček této úvahy, kdybychom se pokoušeli vyložit příčiny, proč v tomto případě neměly slovanské jazyky vyjádření genitivní; musíme s tím prostě počítat jako s hotovým (s hlediska slovanského) faktem.¹⁰ Výjimku tvoří jen případy, v nichž jde o přivlastňování vlastníků (v 1. a 2. osobě)

dvěma; slovanština nezdědila nějaká starší posesiva s duálovým významem,¹¹ a tak máme ze starších období slovanských jazyků dosvědčeny doklady s genitivem duálu, jako např. staroslověnské¹² (podle Zogr.) J 9.20 *sb estb snb naju*, nebo Mt 9.29 *po věř vaju bōdi vama*, nebo staročeské *najū vina jest velika AlxBM*,¹³ s rozkladem a zánikem duálu byly duálové genitivy vytlačeny v těchto případech plurálovými posesivy *náš*, *váš*¹⁴ (viz např. stč. příklady u Gebauera l. c.; není ostatně bez zajímavosti, že v slovinštině, kde se duál jako syntaktická kategorie udržel (nebo podle Dostála sekundárně rozvil), vytvořily se pro vyjádření posesivity 1. a 2. i 3. osoby duálu zvláštní tvary *najin*, *vajin*, *jun*);¹⁵ prakticky tedy na vývoj posesivity u zájmen 3. osoby mohl působit příklad zájmen 1. a 2. osoby jen v singuláru a v plurálu. Z dokladů uvedených na počátku tohoto článku pak jasně vyplývá, jaký byl směr tohoto působení: všechny novotvary (tedy nikoli ty případy, v nichž je archaicky zachován genitiv, jako třeba v polštině) je možno charakterisovat jako projev tendence *vyjádřit posesivitu negenitivně*, diferencovat formálně vyjádření vztahu přivlastňovacího od vyjádření genitivních významů jiných.

V jihoslovanských jazycích (a v slovenských nářečích) se tato tendence projevila vytvořením adjektiv, a to většinou nejběžnějšími přivlastňovacími suffixy *-ov*, *-in*. Podobně v ruských dialektech (a zčásti i v horní lužičtině) došlo k adjektivizaci těchto původních genitivů; je příznačné, že ruština užila v těchto případech jiných odvozovacích přípon — souvisí to zřejmě s menší životností suffixů *-ov*, *-in* v ruštině (i když si ovšem uvědomujeme, že jsou v lidové mluvě rozšířenější než ve spisovném jazyce).¹⁶

Složitá je situace v češtině. Pozoruhodné je především to, že se v češtině vytvořily zvláštní formální varianty genitivů s funkcí výhradně posesivní: *jejich* a nářeční neměnný tvar *její* (srov. podobné poměry v kašubštině); také u tvaru *jeho* můžeme pozorovat jakýsi náběh k vytvoření takového „posesivu“ aspoň v příznaku negativním, v tom, že toto zájmeno nemůže už dnes vyjádřit posesivní vztahy kratším tvarem *ho* (ačkoli v starším jazyce to možné bylo, srov. např. známou pasáž z legendy o Jidášovi „počnúc ot Přemysla krále, kak *ho* syn kak vnuk na mále sě jsú sbyli na sem světě“).¹⁷ Zvláštnost vývoje v češtině tedy záleží (na rozdíl od jiných slovanských jazyků) v tom, že se v ní vytvořily jednak speciální tvary, vyjadřující posesivnost nekongruentně (*jejich*, *jeho*, nesklonné *její*), jednak tvary, které vyjadřují sice posesivitu kongruentně (podobně jako ji kongruentně vyjadřují *můj*, *tvůj*, *náš*, *váš*), ale nejsou tvořeny běžnými „přidávňujícími“ posesivními příponami (adjektivní *její*, *jejího* ..., *jejich*, *jejichho* ...).

Specifičnost tohoto vývoje posesivity u českých osobních zájmen lze správně pochopit jen na pozadí širších souvislostí, na vývoji nejtýpějších prostředků vůbec, vyjadřujících posesivitu kongruentně — přidavných přivlastňovacích jmen na *-ův*, *-ova*, *-ovo* a *-in*, *-ina*, *-ino*. Uvedená fakta z vývoje posesivity u zájmen totiž dobře zapadají do celkového obrazu hlavních tendencí ve vývoji českých posesivních adjektiv, který podává v studii *K problematice českých posesivních adjektiv* Josef Vachek.¹⁸ Podle něho mají posesivní adjektiva na *-ův* a *-in*, zachovávající ještě dobře jmenné tvary, poněkud zvláštní postavení v českém jazykovém systému, neboť v jeho vývoji se projevuje tendence k likvidování jmenných tvarů adjektivních (která je součástí obecnějšího

procesu, vedoucího k zřetelné diferenciaci jednotlivých slovních druhů po stránce formální¹⁹). Tato likvidace jmenných tvarů adjektivních se v češtině uskutečňuje různými způsoby: jednak změnou tvarů jmenných v tvary složené (např. právě u posesivních adjektiv, která mají v lidové mluvě složené tvary), jednak zachováním jmenných tvarů, ale jejich syntaktickým přehodnocením (např. u l-ových participií, u nichž se dnes už jejich adjektivní povaha necítí), nebo konečně úplnou přeměnou těchto tvarů po stránce formální i syntaktické — tak je tomu např. v jihozápadních českých nářečích u posesivních adjektiv na *-ův*, *-in*, jichž se tam užívá v ustrnulé podobě na *-ovo*, *-ino* pro všechny rody i pády: *tátovo klobouk*, *sousedovo zahrada*, takže se tím tyto prostředky vyřadily vlastně ze systému adjektiv a staly se jakousi (neplnoprávnou ovšem) variantou genitivu. Mají tedy dnes tyto ustrnulé tvary na *-ovo*, *-ino* v podstatě stejnou povahu jako *jejich*, nesklonné *její* a (zčásti) *jeho*: vyjadřují posesivitu zvláštním nesklonným tvarem, jakýmsi „posesivem“.

Zjištění funkční i formální podobnosti posesivních tvarů zájmen 3. osoby s nářečními neměnnými tvary na *-ovo*, *-ino* na jedné straně doplňuje a podporuje výklad těchto novotvarů na *-ovo*, *-ino*, neboť ukazuje, že způsob vyjadřovat přivlastňovací vztahy speciálními neměnnými tvary (odlišnými přitom od normálních genitivů) není v češtině něco naprosto neobvyklého. Na druhé straně pomáhá i vyložit zvláštní vývoj vyjadřování posesivity u zájmen 3. osoby, protože přináší svědectví o takových vývojových tendencích v češtině, které vedou ke vzniku zvláštních „posesivů“ nejen u zájmen, nýbrž při vyjadřování posesivity vůbec.

Při podrobnějším srovnání se ovšem ukáže, že jsou mezi těmito prostředky i vývojové rozdíly. Dostala-li se adjektiva na *-ovo*, *-ino* na dnešní své místo v gramatickém systému do blízkosti genitivu procesem „dostředivým“ (řečeno slovy Vachkovými), pak zájmené posesivy vznikly naopak s hlediska pádového systému procesem „odstředivým“. Další rozdíl mezi těmito formami je v tom, že tvary na *-ovo*, *-ino* vznikly působením této tendence jako neologismy; naopak u zájmených nekongruentních tvarů *jeho*, *jejich*, a nesklonné *její* se tato tendence projevuje spíš retardačně, brzdivě (kdybychom za vývojově pokročilejší pokládali vznik prostředků kongruentních jakožto projev důslednější analogie s kongruentními *můj*, *tvůj*, *náš*, *váš*). Ale tyto rozdíly nemohou být srovnání obou forem na závadu. I když vznikaly z různých prostředků a vyvíjely se původně různým (v podrobnostech) směrem, přece jen má jejich vývoj konec konců směr společný — vytvořit zvláštní nesklonné tvary s významem posesivním.

Je však otázka, je-li metodologicky únosné srovnávat takto jevy spisovného jazyka s jinými jevy nářečními (spisovné *jeho*, *jejich* s nářečními nesklonnými adjektivy na *-ovo*, *-ino*, když se tato adjektiva ve spisovném jazyce skloňují), nebo dokonce jevy některých nářečí s jinými jevy z jiných nářečí, i když mezi nimi není geografická souvislost (např. lašské nesklonné *její* s jihočeskými nesklonnými přivlastňovacími adjektivy na *-ovo*, *-ino*). Oprávnění k takovému postupu dávají správně pochopené pojmy „národní jazyk“ a „vnitřní zákony vývoje jazyka“. Společným jmenovatelem pro podobné srovnávání spisovných a nářečních (ne archaických, nýbrž neologických) jevů nebo pro srovnávání

jevů dvou různých nářečí územně nesouvisících nemůže být ani tak synchronní stav, fakta sama o sobě, jako spíš vnitřní vývojové zákonitosti, jichž jsou tato fakta výsledkem. V daném případě pak prokazuje citovaný Vachkův rozbor přesvědčivě, že vytvoření ustrnulých posesivních adjektiv na *-ovo, -ino*, třebaže rozšířených jen na části českého jazykového území, je konec konců projevem, i když specifickým, vývojových tendencí vlastních českému národnímu jazyku jako celku. A právě zjištění, že v češtině existují takové vývojové tendence, které vůbec mohly vést k vyjadřování přivlastňovacích vztahů formálně neměnnými tvary (odlišnými přitom od genitivů), umožňuje chápat správně a v celkových souvislostech i zvláštní vývoj posesivních tvarů zájmena 3. osoby.

Na závěr shrnujeme: Na vývoji vyjadřování posesivity u zájmen 3. osoby v češtině se podílelo několik činitelů. Jednak to bylo přiřazení tohoto původního demonstrativa k osobním zájmenům *já, ty*, která nevyjadřovala posesivitu genitivem; přizpůsobení nového zájmena 3. osoby zájmenům 1. a 2. osoby ve vyjadřování přivlastňovacího vztahu bylo v různých slovanských jazycích různé. V češtině působily na směr tohoto vývoje jednak tendence vyjádřit přívlastek shodně, adjektivně (srov. spisovné *její, jejího ...*, nářeční *jejich, jejichho ...*), jednak i tendence, které se uplatňovaly ve vývoji českého posesivního vyjadřování adjektivního vůbec a které se na části českého jazykového území projevíly ustrnováním původních přivlastňovacích adjektiv v nesklonné útvary na *-ovo, -ino* (srov. spisovné *jejich*, částečně i *jeho* a nářeční neměnné *její*).

POZNÁMKY

¹ Srov. např. Gebauerův výklad v *Historické mluvnici jazyka českého III, 1*, 1896, str. 468 až 469; podrobně o tomto tematě pojednává stať V. Ertla *Jich, jejich* v *Naši řeči VIII*, 1924, str. 193-211.

² Tak např. na Opavsku, viz Arnošt Lamprecht, *Středoopavská nářečí*, Praha 1953, str. 55.

³ Viz např. *Československá vlastivěda III, Jazyk*, Praha 1934, str. 69 a 80.

⁴ Srov. V. Vondrák, *Vergleichende Slavische Grammatik II*, Göttingen 1928, str. 87 a 352.

⁵ Zaznamenává je už M. Hattala, *Mluvnice jazyka slovenského*, Pěšť 1864, str. 93.

⁶ Srov. F. Lorentz, *Geschichte der pomoranischen (kaschubischen) Sprache*, Berlin — Leipzig 1925, str. 157 a 158.

⁷ K problematice tohoto supletivismu v staroslověnině a k problematice slovanských zájmen 3. osoby vůbec viz článek J. Kurze *K otázce nominativu zájmena třetí osoby v jazyce staroslověnském* v *Listech filologických* 67, 1940, str. 290 n. Tam také přehled starší literatury. Vývoj nominativu zájmena 3. os. *on* z pův. interjekcionálního *ono* v češtině vykládá F. Trávníček: *Neslovesné věty v češtině I, Věty interjekční*, Brno 1930, str. 120 n.

⁸ Vondrák, *Vergleichende Slavische Grammatik II*, str. 85 n.

⁹ Viz Tadeusz Lehr-Splawiński, Władysław Kuraszkiwicz, Franciszek Slawski, *Prze-*

gląd i charakterystyka języków słowiańskich, Warszawa 1954, str. 106.

¹⁰ Patrně tento jev souvisel s tím, že ide. tvary **moi, *toi, *soi* (z nichž vznikly slovanské *mi, ti, si*) měly původně jak funkci dativní, tak i funkci genitivní; podrobně s přehledem starší literatury viz B. Havránek, *Genera verbi v slovanských jazycích I*, Praha 1928, str. 111 — 113. A. Margulies (*Der altkirchenslavische Codex Suprasliensis*, Heidelberg 1927) vidí příčinu toho, proč se v slovanštině nevyjadřuje posesivita zájmen 1. a 2. osoby genitivem, v okolnosti, že v ní nejsou enklitické genitivy těchto zájmen, které by odpovídaly řeckým *μου, σου* (str. 116).

¹¹ A potřeba vyjádřit zřetelně v posesivních spojeních gramatické číslo determinujícího členu byla i v dřívějších fázích slovanských jazyků živá. V staroslověnině o ní svědčí např. nápadně vyšší frekvence holých posesivních genitivů životných substantiv v *plurálu* (kdežto v sg., pokud se tu vůbec holé posesivní genitivy životných substantiv objevují, je těchto dokladů mnohem méně a většinou jsou motivovány nějak morfologicky): posesivní adjektiva na *-ovъ, -inъ, -jъ* vyjadřující běžně přivlastňování životným substantivům, měla totiž význam singulárový, a tedy právě plurál bylo nutno vyjádřit neadjektivně — posesivním genitivem nebo dativem (podrobněji o tomto jevu pojednávám v jiné souvislosti).

¹² Tento jev zaznamenal v církevní slovanštině už J. Dobrovský (*Institutiones linguae Slavicae dialecti veteris*, Vindobonae 1822, str. 628).

¹³ Srov. Jan Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého IV*, Praha 1929, str. 220; tam i další stč. doklady.

¹⁴ Kdybychom přijali tezi, že v nejstarším období slovanském i v období předhistorickém byl duál

„spíše omezen na několik substantiv, která vyjadřovala především dvojice částí lidského těla“, a kdybychom za sekundární rozšíření pokládali užití duálu o náhodných dvojicích, jako je tomu v staroslověnině (srov. A. Dostál, *Vývoj duálu v slovanských jazycích, zvláště v polštině*, Praha 1954, str. 45), odpadl by ovšem předpoklad o praslovanském přivlastňovacím duálu zájmen 1. a 2. osoby a uvedené doklady ze starších fází slovanských jazyků bychom vyložili také jako sekundární a (s výjimkou snad jen staroslověnině) pouze epizodický a nedůsledný jev. Je pozoruhodné, že např. ze staré polštiny neuvádí D. ani jeden podobný doklad přivlastňovacího genitivu duálu zájmen 1. a 2. osoby (nezmiňuje se však ani o tom, jsou-li v nejstarších polských památkách doložena posesiva *nasz, wasz* pro přivlastňování dvěma osobám).

¹⁵ Vondrák, *Vergleichende Slavische Grammatik II*, str. 87 a 352.

¹⁶ Srov. *Grammatika ruského jazyka I*, Moskva 1953, str. 227 — 229.

¹⁷ Viz další příklady v Gebauerově *Historické mluvnici jazyka českého IV*, str. 219.

¹⁸ Studie a práce linguistické I. K šedesátým narozeninám akademika Bohuslava Havráňka, Praha 1954, str. 171-189.

¹⁹ Jako projev této slovně druhové diferenciativní tendence můžeme uvést i jiné jevy, např. obecně indoevropský vznik předložek z dřívějších adverbii a po stránce „formální“ fixování jejich místa vzhledem k substantivu, když ještě např. v sanskrtu stávají i za sub-

stantivem — srov. výklad J. Zubatého ve *Studiích a člancích II*, Praha 1954, str. 325 n.; nebo z procesů obecně slovanských např. formování číslovek jako samostatného slovního druhu, vyznačujícího se specifickými rysy sémantickými, morfologickými i syntaktickými (kdežto v praslovanštině to byla po formální stránce jednak zájmena, jednak substantiva) — srov. o tom práci J. Šerecha *Probleme der Bildung des Zahlworts als Redeteil in den slavischen Sprachen*, Acta universitatis Lundensis XLVIII, 1952.